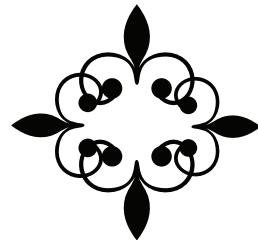

Ruslana Mankovska

Sacral wooden architecture of Ukraine in the world heritage

The problem of wooden church art preservation in Ukraine, its uniqueness and originality, its place in world culture is highlighted in the article. The activities of the National Union of Ukraine Ethnographers for the church folk architecture protection is reviewed.

Key words: church architecture, wood construction, memorials protection.

УДК 903.9. (069) (477.75)

Галина Денисенко (м. Київ)

КРИМСЬКА ВІЙНА В КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Висвітлено увічнення подій Кримської війни 1853-56 рр. та оборони Севастополя 1854-55 рр. від початку бойових дій до сьогодення. Досліджуються всі види і типи нерухомих історико-культурних об'єктів, їхня охорона та збереження в контексті підготовки фундаментального 28-томного видання „Звід пам'яток історії та культури України” в АР Крим і м. Севастополь та Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Ключові слова: пам'ятки, нерухомі пам'ятки, культурна спадщина, Кримська (Східна) війна, оборона, Севастополь, „Звід пам'яток історії та культури України”, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Одним із найкривавіших конфліктів XIX ст. була Кримська (Східна) війна 1853-56 рр. У ній взяли участь Росія і Туреччина, а також Англія, Франція та Сардинське королівство як союзники Османської імперії. Кримська війна стала не лише російсько-турецькою, в якій на боці однієї зі сторін вперше виступили інші держави, а й фактичним прологом світової війни. Якщо раніше у збройних конфліктах чи локальних війнах брали участь дві-три держави, то в Східній – понад 20¹. Втративши автономію наприкінці XVIII ст., Україна не була самостійним суб'єктом міжнародних відносин: її землі входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій, тож бойові дії проходили й на українських теренах.

Якщо під час Північної війни Російська імперія була у zenіті військової слави і перемогла, то Кримська війна показала всьому світу, що самодержавна Росія надто відстала від розвинутих європейських держав. Поразка у війні стала результатом недалевидної політики уряду, некомпетентності військового командування, технічної відсталості російської армії, нечисленності і невідповідності військово-морських сил, що значно поступалися об'єднаному флоту противника.

Війна привела країну до загальної кризи феодально-кріпосницької системи, яка гальмувала розвиток соціально-економічного життя. Вразливим місцем Росії була відсутність розвинутої мережі доріг, що не давало можливості своєчасно перекидати підкріплення на театр воєнних дій та регулярно постачати озброєння для армії. Мужність і відвага солдатів, організаторів і керівників

оборони Севастополя не могли компенсувати загальної соціально-економічної та військової відсталості Російської імперії, зупинити катастрофу, якою стала Кримська війна для Росії. Всі ворогуючі держави зазнали значних втрат: Франція – 96 тис. воїнів, Англія – 23 тис. своїх солдатів й офіцерів, Туреччина – близько 32 тис. вояків, Сардинія - понад 2 тис. Втрати Росії склали близько 130 тис. воїнів².

Головним театром бойових дій під час Східної війни в Криму став Севастополь. Понад 500 пам'яток історії та культури увічнюють оборону міста 1854-55рр.³. Це широка панорама історико-культурних об'єктів, які допомагають відтворити минуле, реконструювати воєнні баталії тих років, сприяють відновленню історичної пам'яті. Це пам'ятки історії, архітектури й монументального мистецтва. До наших днів збереглися будинки, оборонні споруди, фортеці, інші пам'ятні місця (у т. ч. місця боїв) Альмінської, Балаклавської, Чорноріченської битв, могили воїнів різних національностей російської армії і її противників, воїнські кладовища. Задля відзначення історичних подій встановлювалися обеліски, монументи, меморіальні дошки тощо. На відміну від нерухомих пам'яток історії – реальних свідків подій, пам'ятні знаки є матеріальними об'єктами, створеними для увічнення історичних подій і персоналій.

Розташований по обидва береги великої бухти Севастополь був погано підготовлений до оборони з суші, бо укріплення напередодні воєнних дій перебували в незавершеному стані. Після поразки російської армії на р. Альма 8 вересня 1854 р. місто стало набува-

ти рис військового табору, хоча там залишалося мирне населення, працювали крамниці й установи. Під час оборони працювала Морська бібліотека, хоча неї влучили дві бомби і кілька ядер. Приміщення бібліотеки зазнало значних пошкоджень під час пожежі 28 серпня 1855 р. при відступі севастопольського гарнізону на Північну сторону, коли були підірвані порохові льохи і частина укріплень оборонної лінії. Нині місто прикрашає відома, як Башта Вітрів, вентиляційна шахта для книгосховища⁴.

Підступи з моря від ескадри союзників захищали 14 батарей берегової оборони. Було прийнято рішення затопити кораблі Чорноморського флоту на вході в Севастопольську бухту. 11 вересня 1854 р. між Костянтинівською та Олександрівською батареями були затоплені найстаріші вітрильні кораблі Чорноморської ескадри. До них входили 5 лінійних кораблів: «Три святителі», «Урііл», «Варна», «Сілістрія», «Селафаіл» і фрегати «Сизополь» та «Флора». В листопаді-грудні були затоплені корабель «Гаврііл» і корвет «Пілад». У лютому 1855 р. на дно Севастопольської бухти між Михайлівською і Миколаївською батареями лягли кораблі «Дванадцять апостолів», «Ростислав», «Святослав» та фрегати «Кагул», «Мідія» і «Мессеврія»⁵. Тож Севастопольську бухту закрили дві лінії із 15 затоплених кораблів. Із берега цю загрозу прикривали з Південної сторони - батареї №№7, 8, 10, Олександрівська й Миколаївська батареї, а з Північної – Костянтинівська і Михайлівська.

Команди затоплених кораблів приєдналися до 18-тисячного Севастопольського гарнізону, а корабельні гармати були використані для берегової оборони. Оборону міста очолив начальник штабу Чорноморського флоту, віце-адмірал В. Корнілов – учень і сподвижник видатного флотоводця М. Лазарева. Найближчим помічником В. Корнілова був командуючий ескадри, віце-адмірал П. Нахімов - начальник оборони Південної сторони. Завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і місцевих жителів, Севастополь було опоясано бастіонами зі знятими з кораблів гарматами. Поряд із чоловіками трудилися жінки. Одна батарея була збудована виключно ними, за що отримала назву «Дівоча» (Дамська батарея Д. М. Перфіл'єва). Батарея входила до тилової лінії оборонних укріплень і прикривала 4-й бастіон. На місці її розташу-

вання 1897 р. було встановлено пам'ятний знак, реконструйований в 1905 р. і відновлений 1953 р.⁶

Невдовзі після закінчення бойових дій на Малаховому кургані та Історичному бульварі місця розташування батарей були відзначені білими кам'яними стовпчиками. На кургані збереглася кам'яна оборонна башта, на нижньому поверсі якої знаходився штаб контр-адмірала В. Істоміна. Він командував важливою ділянкою оборони, що включала Малахів курган, 2-й бастіон, Селенгінський і Волинський редути та Камчатський люнет⁷. На Малаховому кургані загинули видатні керівники оборони міста – В. Істомін, В. Корнілов, П. Нахімов, М. Юрковський, були поранені Е. Тотлебен і С. Хрульов.

У день першого бомбардування Севастополя (5 жовтня 1854 р.) був смертельно поранений герой Синопської битви віце-адмірал В. Корнілов. На цьому місці за наказом віце-адмірала П. Нахімова був викладений хрест із ворожих бомб і ядер⁸. Це було одним із перших пам'ятних місць Кримської війни, увічнене в ході бойових дій. У 1895 р. за проектом скульптора І. Шредера і художника О. Більдерлінга на кургані було споруджено пам'ятник відважному адміралу (зруйнований у роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр.).

7 березня 1855 р. на Малаховому кургані загинув герой оборони Севастополя, контр-адмірал В. Істомін. В одному з наказів П. Нахімов писав: «Прошу начальника 4 відділення відзначити місце, на якому було вбито контр-адмірала Істоміна, точно так, як це зроблено на тому місці, де було поранено віце-адмірала В. Корнілова»⁹. У 1905 р. місце загибелі було відзначено пам'ятним знаком, а в будинку панорами «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.» було встановлено погруддя адмірала. В башті на Малаховому кургані укріплена мармурова меморіальна дошка з написом, що тут знаходилося ліжко з тілом убитого контр-адмірала В. Істоміна¹⁰.

28 червня 1855 р. на Малаховому кургані був смертельно поранений герой Севастопольської оборони П. Нахімов, який виявив мужність і героїзм в організації оборони. Він, як і його попередники, не мав досвіду ведення бойових дій на суші. В наказі по гарнізону про загибель адмірала говорилося: «Моряки Чорноморського флоту! Він був свідком усіх ваших доблестей, він вмів

цінувати вашу незрівнянну відвагу, він ділив із вами всі труднощі, він керував вами на шляху слави і перемоги...»¹¹.

Після смерті П. Нахімова для Севастополя настали особливо важкі дні. Ворог наблизився впритул до Малахового кургану та Історичного бульвару. Із 5 серпня 1855 р. почалося посилене бомбардування Севастополя, яке не припинялося протягом двадцяти діб. Під час оборони міста, головним центром якої став Малахів курган, виняткову мужність і героїзм виявили уродженці України. Несподіваними для союзних військ під Севастополем стали нічні вилазки воїнів на позиції та в тил противника, який знаходився практично за кількасот метрів від севастопольських укріплень.

У цих операціях особливо відзначилися українські матроси П. Кішка і Г. Шевченко, котрим споруджені пам'ятники в Севастополі і Дніпропетровську¹². Герой оборони Севастополя Гнат Шевченко був настільки популярним у Російській імперії, що громадськість розпочала збір коштів на спорудження йому пам'ятника. Автором погруддя Г. Шевченка став відомий скульптор М. Микешин. У 1874 р. пам'ятник був відлитий у Миколаївському адміралтействі з гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828-29 рр. і встановлений у Миколаєві, а в 1902 р. перенесений до Севастополя. Він знаходився біля казарм колишнього 30-го флотського екіпажу, де розпочинав службу 1850 р. Г. Шевченко. На жаль, у 1918 р. пам'ятник був зруйнований¹³.

Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, захисники міста виявили високі бійцівські якості. Солдати й матроси не усвідомлювали суті війни, її політичних цілей, але бойовий дух російської армії був високий попри брак військового досвіду ведення бойових дій на суші та технічну перевагу західноєвропейських армій. Підтвердженням тому – одинадцятимісячна оборона Севастополя, яка стала важким випробуванням для міста і принесла йому світове визнання. Севастополь став символом відваги, мужності і звитяги. Ворог увійшов у місто, перетворене на купу руїн, але перемогу над його захисниками так і не отримав. З усіх приморських батарей Севастополя вціліли лише батареї Північної сторони – Костянтинівська і Михайлівська. З сухопутних укріплень – бастіон Корнілова на Малаховому

кургані і бастіон №4 на Історичному бульварі¹⁴.

На початку ХХ ст. по всій країні прокотилася хвиля вшанування пам'яті про героїчну оборону Севастополя під час Кримської війни, 50-річчя якої збігалося з початком сторіччя. На шпальтах газет та в літературі широко обговорювалася підготовка до святкування ювілею героїчної оборони. Актуальним стало питання відтворення пам'яток, що збереглися на місцях боїв, а також спорудження пам'ятників на честь захисників міста, керівників Севастопольської оборони¹⁵.

Цим опікувався спеціально створений у 1899 р. громадський «Комітет з відбудови пам'ятників Севастопольської оборони 1854-1855 рр. до її 50-річчя» на чолі з князем Олександром Михайловичем. До комітету входили історик А. Зайончковський, генерал від кавалерії М. Пивоваров, представники міської влади, учасники Кримської війни, які відзначилися під час оборони міста, – М. Белкін, А. Дельсаль, П. Рерберг, командир батареї №38, капітан 2-го рангу М. Костомаров – ініціатор і перший начальник Музею Севастопольської оборони, заснований в 1869 р. Широке представництво громадськості, військових істориків і безпосередніх учасників війни дозволило відновити оборонні рубежі, надавши їм первинного вигляду, провести реставраційні роботи, спорудити пам'ятники на честь учасників війни, видати праці, присвячені подіям Кримської війни, путівники пам'ятними місцями.

У 1899-1903 рр. головою комітету був військовий інженер, генерал, учасник оборони Севастополя П. Рерберг, який відзначився на 5 і 6 бастіонах, редуті Шварца, люнеті Белкіна, а під кінець оборони – на Малаховому кургані. Завдяки діяльності голови комітету в 1903-1907 рр. були видані три випуски фотоальбому «Севастопольцы» з 1500 унікальними фотографіями учасників оборони і їхніми біографіями. Це безцінний документ для дослідників історії Кримської війни – визначної військової і політичної події в історії не лише Російської імперії, а й усієї Європи ХІХ ст.

Перед комітетом стояло важливе завдання щодо дослідження пам'ятних місць оборонних укріплень, уточнення розташування військ, збереження вцілілих пам'яток і відзначення пам'ятних місць, пов'язаних із Кримською війною та обороною Севастопо-

ля¹⁶. До спорудження пам'ятників були залучені севастопольські архітектори О. Вейзен, інженери Ф. Єранцев, Г. Долін, О. Енберг. Будівельними роботами керував досвідчений інженер, член Будівельної комісії з відновлення пам'яток, генерал-майор О. Енберг, під керівництвом за безпосередньої участі якого були споруджені практично всі пам'ятники героям першої оборони Севастополя¹⁷.

До складу конкурсної комісії входили представники Петербурзької Академії мистецтв – академік скульптури В. Беклемішев, архітектори Л. Бенуа, О. Гоген. Найкращим був визнаний проект О. Енберга, який передбачав відновлення головних рубежів оборони Севастополя, а також спорудження пам'ятників і пам'ятних знаків на бастионах, редутах, місцях битв, лініях оборони. Розуміючи важливість збереження автентичних пам'яток, О. Енберг розробив проект відновлення меморіальної стіни по лінії укріплень від 1-го до 3-го бастиону, додавши до залишків оборонних споруд надбудову, яка відрізнялася від автентичних пам'яток лише кольором.

Як один із головних виконавців спорудження пам'яток на честь 1-ї оборони Севастополя, талановитий будівельник і військовий інженер, понад 30 років пов'язаний із Севастополем, О. Енберг розробив проекти пам'ятників воїнам Камчатського і люнету Белкіна. Спільно зі скульптором А. Адамсоном й архітектором В. Фельдманом він брав участь у розробці проекту «Пам'ятника затопленим кораблям», який став символом Севастополя¹⁸. Мармурова колона, увінчана бронзовим орлом із лавровим вінком у дзьобі, встановлена на п'єдесталі із написом: «В пам'ять кораблей, затоплених в 1854-1855 для заграження входу на рейд».

Предметом особливої гордості була споруда для розміщення панорами на Історичному бульварі, проект якої був розроблений О. Енбергом за участі архітектора В. Фельдмана. Історія впорядкування бульвару відноситься до 1875 р., коли з'явилося рішення міської думи про заборону будівництва на Бульварній (Бастионній) висоті і закладення Історичного бульвару вздовж лінії розташування бастионів. Роботи розпочалися 1876 р. на 4-му бастионі і були завершені в період підготовки святкування 50-річчя оборони Севастополя. Історичний бульвар став центром Меморіального комплексу, присвяченого

захисникам Севастополя. До його складу входить панорама «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.», створена професором Ф. Рубо в 1901-1904 рр. і відкрита 14 травня 1905 р. Комплекс – це й 13 пам'ятників і пам'ятних знаків, у тому числі воїнам 4-го бастиону, Язонівського редуту, укріплення передового бруствера 4-го бастиону, підземно-мінні галереї, пам'ятний знак на честь перебування на 4-му бастионі письменника Л. Толстого¹⁹. У 1909 р. було відкрито пам'ятник талановитому інженеру-фортифікатору, генерал-ад'ютанту Е. Тотлебену, спорудженням якого було завершено створення унікального комплексу²⁰.

Цінність Меморіального комплексу в тому, що він розміщений на території, де проходила оборонна лінія і збереглися пам'ятні місця розташування батарей, воїни яких найбільше відзначилися в боях та під час вилазок у ворожий тил. Реконструйовані підземні галереї, що підводилися під бастиони ворожими мінерами, зафіксовані сліди підземно-мінної війни захисників міста під керівництвом інженер-полковника Е. Тотлебена. 3 грудня 1909 р. на Приморському бульварі був відкритий пам'ятник одному з керівників оборони Севастополя, головнокомандувачу військово-сухопутними і морськими силами в Криму генералу Д. Остен-Сакену. На жаль, в 1935 р. пам'ятник було зруйновано.

Результатом роботи «Комітету з відбудови пам'ятників Севастопольської оборони 1854-1855 рр. до її 50-річчя» стало впорядкування старих і будівництво нових пам'ятників та створення музею. У ньому зберігаються реліквії, пов'язані з Кримською війною: карти, плани й креслення укріплень, укази воєнного часу, особисті речі керівників оборони міста, зброя, снаряди, які через багато років знаходили на місцях боїв. Спочатку Музей знаходився у будинку героя оборони Севастополя, генерала Е. Тотлебена (не зберігся), а в 1895 р. для нього було збудовано спеціальне приміщення (арх. О. Кочетов, ск. Б. Едуардс)²¹.

Одночасно з відтворенням укріплень, відзначенням їх пам'ятними знаками на Історичному бульварі аналогічні роботи проводилися в інших місцях. Серед перших проектів був план відтворення оборонної вежі на Малаховому кургані. Про це нагадує пам'ятний знак у вигляді залишків скелі від вибуху з написом: «Уцілили сліди мінної війни

перед 4-м бастионом».

До вересня 1905 р. на Корабельній стороні вздовж лінії між 1-м і 3-м бастионами було встановлено 20 монументів і пам'ятних знаків. На місцях розташування 50 батарей були споруджені пам'ятні знаки, розроблено проекти пам'ятників воїнам 5-го бастиону, Камчатського і люнету Белкіна, закладені сквери на 1-му і 2-му бастионах²². Пам'ятними знаками увічнені місця Забайкальської і батареї Геннериха, Селенгінський і Волинський редуту. На 4-му бастионі відновлена ділянка бруствера з гарматами, на місці битви на Чорній річці поблизу Балаклави встановлений обеліск²³. Пам'ятниками фортифікації і військово-інженерного мистецтва стали Південний, Балаклавський і Стрілецький форти, Бельбекська група берегових батарей, Історичний бульвар, Малахів курган, де в 1963 р. відкрито відділ Музею героїчної оборони і визволення Севастополя²⁴.

У вересні 1854 р. за наказом віце-адмірала В. Корнілова на Північній стороні Севастополя засноване кладовище, на якому ховали загиблих захисників міста. Спочатку воно мало офіційну назву «Петропавлівське», пізніше через велику кількість поховань генерал-ад'ютант Е. Тотлебен запропонував назву «Братське». Братське кладовище захисників Севастополя 1854-55 рр. – одне з найбільших меморіальних військових кладовищ, на якому збереглося понад 600 поховань. Із них близько 500 – братські і 123 одиночні могили з понад 40 тис. захисників міста²⁵.

Поховання учасників оборони Севастополя тривали до 1917 р. У братських могилах ховали 50 і більше рядових захисників Севастополя, загиблі офіцери поховані в окремих могилах, іноді – по 2-3 чоловіки. Місця поховань позначалися дерев'яними хрестами або хрестами з бомб і ядер. Благоустрій кладовища і спорудження надгробків проводилися Військово-інженерним відомством на благодійні пожертви. Збір їх розпочався 1856 р. ще до закінчення Кримської війни в полках і флотських екіпажах та серед учасників оборони Севастополя.

Серед офіцерів-чорноморців поширився рух щодо увічнення пам'яті захисників Севастополя 1854-55 рр., підтриманий офіцерами-балтійцями та офіцерами армії. На кінець 1857 р. була зібрана достатня сума для спорудження надгробків і будівництва храму. До

1870 р. було встановлено 37 пам'ятників на могилах офіцерів і понад 120 – на братських. Надгробки були у вигляді горизонтальних кам'яних плит і горизонтальних кам'яних хрестів із написом «Братська могила». Пізніше були розроблені 19 типових проектів таких надгробків. Із 1872 р. до початку ХХ ст. над могилами споруджували різноманітні художні надгробки із мармуру і кримбальського каменю з використанням класичних архітектурних форм. Це – обеліски, піраміди, саркофаги, стели. У декоративній орнаментиці переважала символіка, що втілювала військову славу, звитягу й безсмертя. В художньому вигляді багатьох надгробків знайшов відображення мотив Георгіївського хреста. Як елемент композиції його включали до багатьох пам'ятників, підкреслюючи цим військовий характер кладовища. Значна кількість надгробків – комплексні пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва.

Деякі з них за своїми розмірами й композицією належать до творів архітектури і монументального мистецтва, виконаних у кращих традиціях меморіальної архітектури ХІХ-поч. ХХ ст. Це монументальна споруда над склепом начальника інженерів Севастопольського гарнізону генерал-ад'ютанта Е. Тотлебена (1890 р., арх. А. Карбон'єр із використанням проекту Д. Грімма). Двоколонний мармуровий портик на високому п'єдесталі у вигляді склепу на могилі контр-адмірала М. Кумані (1891 р., арх. Б. Рожнов). Портретний бюст із білого мармуру генерал-лейтенанта С. Хрульова, встановлений на високій канелюрованій колоні (1873 р., ск. К. Серве-Годобський). Мурована каплиця на могилі головнокомандуючого російською армією (з 1855 р.) генерала від артилерії М. Горчакова (1863 р., арх. О. Авдеев, художник М. Васильєв). За своїми архітектурними й художніми якостями вони вважаються кращими на кладовищі²⁶. Високохудожнім твором, який вирізняється бездоганним виконанням і пропорціями, є пам'ятник воїнам Волинського піхотного полку, які захищали Севастополь із перших і до останніх днів оборони. Пам'ятник споруджений у вигляді саркофагу класичної форми, встановленого на масивний стилібат (арх. А. Гронвальд)²⁷.

Навколо Братського кладовища споруджена кам'яна огорожа. Її центральний вхід прикрашають невеликі піраміди і гармати часів

оборони Севастополя 1854-1855 рр. Одним із найдавніших й універсальних видів пам'яток, в якому поєднані функції церкви, пам'ятки, меморіалу і музею, є храми, чиє будівництво відоме в Україні ще з часів Київської Русі.

Композиційним центром Братського кладовища є храм св. Миколая – пам'ятник воїнам усіх національностей, різних статків і воїнських звань, споруджений на вершині пагорба. Храм втілює ідею грандіозного надгробку всім захисникам Севастополя у вигляді масивної піраміди, символу вічності, увінчану кам'яним хрестом. Будівництво розпочалося 1857 р. за проектом архітектора О. Авдєєва, удостоєного за цю роботу звання академіка архітектури, і завершено в 1870 р. На гранях піраміди встановлені 56 мармурових дощок із найменуваннями частин, які захищали Севастополь, терміном їхнього перебування у місті і цифрами втрат. Уздовж стіни храму розташовані 38 чорних мармурових плит із прізвищами 943 загиблих офіцерів²⁸. При всьому розмаїтті архітектурних і художніх форм пам'ятники Братського кладовища об'єднує тема воїнської слави і звитяги. Рідкісна архітектурна споруда храму-піраміди в комплексі з пам'ятками Братського кладовища – єдиний меморіальний комплекс другої половини ХІХ ст.

Усипальнею для керівників оборони Севастополя став Володимирський адміральський собор, який будувався упродовж 30 років. Перший проект датується 1848 р., у 1854 р. храм був закладений за проектом відомого архітектора К. Тона. До початку осади міста було збудовано цокольний поверх, під підлогою якого у склепі похований адмірал, російський флотоводець і мореплавець, дослідник Антарктиди, учасник трьох кругосвітніх подорожей, російсько-шведської 1808-1809 рр., Вітчизняної 1812 р., російсько-турецької 1828-1829 рр. війн, військовий губернатор Севастополя і Миколаєва, почесний член Російського географічного товариства, Морського вченого комітету, Одеського товариства дослідників історії та старовини Михайло Лазарев. У ході будівництва Володимирський собор перетворився на пам'ятник оборони Севастополя, місце поховання керівників оборони міста – контр-адміралів В. Істоміна, В. Корнілова і П. Нахімова. Після закінчення Кримської війни на місці поховання адміралів встановлений тимчасовий надгробок у вигляді плити з білого інкерманського

каменю з написом: «Тут погребені адміралы Лазарев, скончавшийся в лето 1851 года, и убиенные при защите Севастополя: вице-адмирал Корнилов, адмирал Истомин, адмирал Нахимов».

Роботи зі спорудження храму відновилися в 1862 р. під керівництвом архітектора О. Авдєєва²⁹ і завершилися 1881 р. будівництвом нижньої церкви св. Миколая і створенням надгробку над склепом захисників оборони Севастополя у вигляді мармурового чорного хреста з прізвищами і бронзовим лавровим вінком з написом «Ніка» у центрі.

У 1883 р. на стінах собору були встановлені мармурові дошки з прізвищами георгіївських кавалерів, адміралів, штаб- і обер-офіцерів Морського відомства, учасників Кримської війни й оборони Севастополя. Оформлення собору завершують діоритові дошки з прізвищами і датами смерті М. Лазарева, В. Корнілова, П. Нахімова й В. Істоміна³⁰. У Володимирському соборі, будівництво якого було закінчено 1888 р.³¹, знаходиться 13 поховань.

Володимирський адміральський собор і церква св. Миколая на Братському кладовищі є передовсім усипальнями героїв оборони Севастополя 1854-55 рр. і пам'ятниками всім загиблим учасникам Кримської війни. Вони – не тільки місця богослужіння на вшанування воїнів, котрі загинули під час бойових дій. Це – пам'ятки історії та величні твори архітектури й монументального мистецтва. Протягом ХVIII-ХІХ ст. воїнські храми не відрізнялися від звичайних православних церков, хіба що своїми розмірами.

Кримська війна позначилася великими втратами з обох сторін. Не лише через застосування нової зброї, а й епідемію інфекційних хвороб. У росіян на початковому етапі війни була відсутньою будь-яка медична допомога пораненим. Після отримання призначення і доручення керувати всією «медичною справою обложеного міста» 12 листопада 1854 р. до Севастополя з Петербургу прибув відомий учений і блискучий хірург М. Пирогов у супроводі кращих лікарів. 24 листопада до Криму прибули і перші групи сестер-жалібниць. Головний перев'язочний пункт влаштували на березі Севастопольської бухти, в будинку Дворянського зібрання, де з 1854 р. до червня 1855 р. жив і працював М. Пирогов³². На кінець вересня 1855 р. почалася евакуація поранених із Севастополя до Бахчи-

сарая, Сімферополя, Керчі та інших міст.

З ініціативи М. Пирогова важливим центром для лікування російських солдатів і офіцерів став Катеринослав, в госпіталях якого перебували десятки тисяч поранених. На початок воєнної кампанії в місті був один військовий шпиталь на 180 хворих. У роки Кримської війни їхня кількість значно збільшилася – поранені перебували в помешканні Дворянських зборів, у державних та приватних будинках. Померлих від ран ховали на кладовищі поруч із головним госпіталем. У 1855 і 1856 рр. М. Пирогов особисто відвідував лазарети та шпиталі, відкриті у Катеринославі, Олександрійську, Павлограді, Нікополі та інших містах, цікавився станом поранених та ходом їх лікування³³.

У 1955 р. місцеві органи влади Дніпропетровська прийняли рішення про увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя й учасників Кримської війни. Рештки воїнів перенесли в одну братську могилу, над якою був насипаний 8-метровий курган. На вершині пагорба встановлено обеліск з інкерманського каменю, по його боках – гармати часів Кримської війни. На місці кладовища висадили дерева і заклали Севастопольський парк У 1977 р. поряд з обеліском були встановлені 8 бронзових погрудь керівників і героїв оборони Севастополя. Перебування М. Пирогова у Катеринославі (нині Дніпропетровськ) відзначено пам'ятним знаком на вул. Комсомольська³⁴.

У Сімферополі, куди переїхав М. Пирогов зі своїми найближчими помічниками, він не тільки проводив найскладніші операції, а й знаходив час для занять із лікарями. Читав їм лекції, багато уваги приділяв діяльності общин сестер-жалібниць, консультував місцеве населення³⁵. В центрі міста у 1981 р. на будинку лікарні (вул. Рози Люксембург), де працював М. Пирогов зі своїм помічником С. Боткіним, встановлено меморіальну дошку³⁶.

Із діяльністю вченого і хірурга також пов'язані будинки Дворянських зборів, духовної семінарії та чоловічої гімназії, у приміщенні якої був розташований шпиталь³⁷. На честь військового хірурга, заслуженого професора Імператорської Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, академіка, доктора медичних наук на Матроському бульварі у Севастополі споруджено пам'ятний

знак. На будинку Волохова (вул. Суворова, 19), в якому містився штаб оборони Севастополя у 1854-55 рр. та мешкали керівники оборони В. Корнілов і П. Нахимов, бували Е. Тотлебен і М. Пирогов, встановлена меморіальна дошка³⁸. На території Першої міської лікарні, яка з 1967 р. носить ім'я вченого, споруджено пам'ятник М. Пирогову³⁹.

У Кримській війні вперше в якості медичних сестер були задіяні жінки. Першими сестрами милосердя були дружини та сестри захисників Севастополя, які взяли на себе нелегку справу догляду за важкопораненими. Жінки виявляли героїчну самовідданість і самопожертву, вивозячи тисячі поранених воїнів із передових на візках і переправляючи їх на носилках до перев'язочних пунктів.

Пам'ятним знаком у Севастополі відзначена діяльність першої народної сестри-жалібниці Дар'ї Севастопольської (Дар'я Лаврентіївна Михайлова). Вона до приїзду «Хрестовоздвиженської громади сестер піклування про поранених та хворих» під вогнем противника надавала допомогу пораненим воїнам, працювала в шпиталях міста. Першою серед жінок її нагородили золотою медаллю «За старанність» на Володимирському банту і 500 крб. сріблом⁴⁰. Дар'я Севастопольська, чий образ став символом мужності і милосердя, була похована на кладовищі в Доковому яру. На жаль, її могила була знищена під час будівельних робіт в 60-ті роки ХХ ст.⁴¹.

Приклад севастопольських сестер милосердя наслідували жінки по всій країні. Поширився він і на інші воюючі держави. Після Кримської війни участь жінок у збройних конфліктах стала традиційною. Завдяки М. Пирогову військово-медична служба у російських військах була поставлена на належний рівень, хоча це коштувало багатьом медикам життя.

Як в період оборони Севастополя 1854-55 рр., так і на завершальному етапі Кримської війни важливе військово-оперативне значення для російського командування відігравав Бахчисарай. Упродовж воєнних дій він залишався прифронтовим містом. Тут проходили головні комунікаційні зв'язки з Севастополем, йшло постачання й поповнення його гарнізону та частин і з'єднань Кримської армії. В самому місті знаходилася головна квартира Кримської армії.

У той же час через Бахчисарай постійно

здійснювалась евакуація поранених і хворих воїнів із зони бойових дій. Прибулих розміщували у шпиталях, які знаходилися в ханському палаці та на території Свято-Успенського чоловічого монастиря⁴². Декого поміщали в пересильному пункті, для якого були побудовані тимчасові бараки в 1300 м на північний схід від залізничної станції «Бахчисарай». Нині це територія в/ч. Поряд із бараками знаходилися братські могили воїнів, які померли під час транспортування.

У 1865 р. на місці поховань було насипано курган, навколо якого споруджена кам'яна загорожа. За ініціативи таврійського губернатора П. Лазарева у 1896 р. на вершині кургану було встановлено хрест. Він простояв до початку 50-х років минулого століття, але, на жаль, був зруйнований⁴³. У 1988-89 рр. на території військової частини проводилися розкопки, внаслідок яких було виявлене масове воїнське поховання (1307 осіб) захисників Севастополя 1854-55 рр. У травні 1990 р. на кургані урочисто відкрили пам'ятник у вигляді двох кам'яних брил у пам'ять воїнів, котрі загинули в Кримській війні⁴⁴.

Під час героїчної оборони Севастополя в келіях Свято-Успенського монастиря, виникнення якого відноситься до VIII ст., знаходився офіцерський шпиталь. Тих, хто помирав від ран, ховали на монастирському цвинтарі, влаштованому навпроти скиту. На православному кладовищі поховані генерал-ад'ютант П. Вревський та генерал-майор П. Веймарн, які загинули у битві на Чорній річці 4(16) серпня 1855 р. – одній із найбільших битв Кримської війни⁴⁵. На їхніх могилах встановлені високі гранітні хрести⁴⁶.

Про події Кримської війни в Бахчисарай нагадує і каплиця св. Архістратига Михаїла на Старому православному кладовищі на місці поховання чотирьох тисяч захисників Севастополя, які померли від ран і хвороб у бахчисарайських шпиталях у 1854-56 рр. Каплиця була побудована в 1894 р. за ініціативи мешканців Бахчисарая і таврійського губернатора П. Лазарева, який восени 1891 р. звернувся до бахчисарайського міського голови з листом⁴⁷.

Ідею створення пам'ятника підтримали й представники різних станів та релігійних конфесій. До будівельного комітету, створеного у грудні 1891р., надходили кошти на спорудження пам'ятника з усіх кінців Російської імперії, Криму як від відомих людей, так і

пересічних мешканців Бахчисарая, Севастополя, Сімферополя. Благодійні внески в будівництво зробили учасники оборони Севастополя: контр-адмірала І. Манто і Ф. Нарбут, племінник генерал-ад'ютанта П. Вревського, туркестанський генерал-губернатор барон О. Вревський, А. Стевен, син академіка, дослідника Криму, засновника Нікитського ботанічного саду Х. Стевена та ін.⁴⁸ Відкриття й освячення каплиці відбулося в червні 1895 р.⁴⁹ Каплицю увінчав кам'яний хрест, замість позолоченого завершення, як планувалося спочатку.

Як і територія Західної України в першу світову війну, територія Криму під час Кримської війни була ареною запеклих боїв. Внаслідок цього тут з'явилися поодинокі могили і кладовища воїнів ворогуючих армій. Наприкінці Кримської війни всім полеглим воїнам із дозволу російського імператора були споруджені меморіали.

5 травня 1855 р. вийшов царський указ про збереження пам'ятників та поховань солдатів і офіцерів союзницьких військ, які загинули під час Кримської війни⁵⁰. На Малаховому кургані, де 27 серпня 1855 р. відбувся останній бій, замість встановленого французами дерев'яного хреста, на братській могилі всіх полеглих воїнів 1872 р. коштом російського уряду було споруджену мармурову колону з символічними словами: «Їх єднала перемога та поєднала смерть. Така слава солдата, така доля хоробрих»⁵¹.

Під час Кримської війни базою англійського флоту і головною штаб-квартирою британської армії було невеличке містечко поблизу Севастополя Балаклава. Розташована в невеликій зручній бухті, не помітній з боку моря, Балаклава завжди вабила іноземців.

Її історія, яку творили різні народи, нараховує понад 2500 років. Тут знаходилося поселення таврів; у VII-VI ст. до н. е. жили греки; дислокувалися війська римлян. 1375 р. Балаклаву завоювала Генуя, назвавши її Чембало. Ця назва збереглася за руїнами генузької фортеці, яка мальовничо височить на Східному мисі. Через сто років містечко захопили турки, перейменувавши його на Балакюве. Воно й трансформувалося в сучасну назву. Із часів Кримської війни тут збереглася набережна, на якій встановлено дві англійські гармати; водогін, ділянка залізниці, збудована англійцями в 1854-55 рр., Георгіївський монастир, де діяв телеграф⁵².

У період бойових дій в Криму втрати англійців склали близько 18 тис. осіб, в т. ч. 13 тис. під Севастополем. 1882 р. з дозволу російського та на кошти англійського уряду на Каткартовому пагорбі було влаштоване кладовище, на якому нараховувалося близько 450 братських та поодиноких могил. Серед них – могили учасника битви під Ватерлоо, командира 4-ї англійської дивізії генерала Георга Каткарта, котрий загинув в Інкерманській битві у вересні 1854 р.; генералів Гольді, Торренса, Кемпбеля, Стренгвейса та ін. Більшість надгробків були виготовлені із мармуру, доставленого з Англії (графство Дербишир).

Під час оборони і визволення Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 рр. район, де знаходилося англійське кладовище, перебував у зоні бойових дій. Більшість пам'яток на кладовищі зазнали руйнувань. Однак зберігся фундамент огорожі, збудованої ще 1882 р., та залізобетонний цоколь будинку доглядача, в якому до 1941 р. був меморіальний музей⁵³. У лютому 1945 р. під час Кримської (Ялтинської) конференції англійське кладовище відвідав прем'єр-міністр Великої Британії Уїнстон Черчилль разом із членами англійської делегації⁵⁴.

Втрати французької армії під час Кримської війни склали 96 тис. солдатів. Французьке кладовище знаходилось у районі Балаклавського шосе. 1863 р. на площі в один гектар було створено своєрідний некрополь – зразок ландшафтно-паркового ансамблю й меморіальної архітектури XIX ст. У центрі кладовища знаходилася каплиця, на якій були викарбувані імена загиблих французьких генералів Брюне, Майрана, Бізо, Бретона та ін. Уздовж огорожі були розташовані 17 склепів братських могил із мармуровими плитами й найменуваннями родів військ похованих. Некрополь постраждав у роки Другої світової війни, а в 1982 р. частина меморіалу, що збереглася, – склепи і каплиця – були повністю знищені⁵⁵.

На вершині Гасфортової гори біля Чорної річки, де 4 серпня 1855 р. відбулася битва, був розміщений італійський цвинтар. Неподальк гори, що в 15 км від Севастополя, бойову позицію займали воїни Казанського полку під командуванням полковника В. Гасфорта, ім'ям якого названа гора. Союзні війська змогли оволодіти висотою, яка мала важливе

стратегічне значення, лише на заключному етапі війни.

У 1882 р. на місці, де знаходилася головна батарея сардинців, італійськими майстрами була споруджена каплиця. Поблизу каплиці знаходилася гробниця одного з героїв війни, командира 2-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта О. Ла-Мармора, прах якого у 1911 р. був перевезений на батьківщину – в Італію⁵⁶. Під час Другої світової війни біля підніжжя Гасфортової гори, де воювали бійці 7-ї бригади морської піхоти, проходила лінія фронту, і некрополь зазнав значних пошкоджень. Місце італійського кладовища позначено огорожею⁵⁷. У роки Великої Вітчизняної війни цвинтарі іноземних воїнів були зруйновані, але продовжували існувати.

У повоєнний час були повністю знищені три цвинтарі, що існували з середини XIX ст. і були місцем паломництва не лише громадян СРСР, але й земляків, родичів полеглих іноземців⁵⁸. Значна кількість поховань іноземних воїнів була занедбана або знищена, що завдало колосальної шкоди не тільки моральному вихованню кількох поколінь, але й іміджу нашої країни. У 1920-ті-1930-ті рр. були знесені монументи адміралам М. Лазареву, В. Корнілову, командуючому севастопольським гарнізоном генералу Д. Остен-Сакену, який останнім залишив Севастополь.

У роки Другої світової війни були зруйновані пам'ятні знаки на місцях Балаклавської та Інкерманської битв, палац командуючого Чорноморським флотом В. Корнілова, будинок Е. Тотлебена, в якому був розташований Музей оборони Севастополя. За радянських часів була по-варварськи знищена каплиця XIX ст., споруджена на воїнському некрополі в Петровській балці біля Сімферополя. Там були поховані понад 36 тис. героїв оборони Севастополя 1854-55 рр.⁵⁹

У 1971 р. в Євпаторії була знесена братська могила російських воїнів, які відзначилися під час штурму міста 5 (17) лютого 1855 р. Пам'ятний знак на відзнаку хоробрих воїнів, встановлений 1862 р. місцевою караїмською громадою, був перенесений в інше місце⁶⁰. Було понівечено чотирикутний обеліск на вершині Каменоломного яру біля Сімферопольського шосе, встановлений англійцями після падіння Севастополя. Це був єдиний пам'ятник періоду Кримської війни, встановлений воїнам ворогуючих армій. На

меморіальних дошках російською й англійською мовами викарбувано напис: «На пам'ять про англійців, французів і росіян, які загинули в Інкерманській битві 24 жовтня 1854 року»⁶¹. Втрати російської армії в битві склали 12 тис. вбитими і пораненими, французів і англійців – 4388 чоловік. У 1875 р. на місці Балаклавської битви, яка відбулася в жовтні 1854 р., силами британської армії споруджена чотиригранна піраміда. Пам'ятник загиблим воїнам ворогуючих армій – англійцям, росіянам, французам і туркам – зберігся завдяки турботі місцевого населення.

Кримська війна була несправедливою з обох боків, і вина царського уряду була не менша вини урядів західних держав. Найменше винні у розв'язанні війни рядові солдати, які були просто „гарматним м'ясом”, живою зброєю для своїх урядів. Незважаючи на це, вони гідно виконували свій обов'язок, воїнську присягу й гинули далеко від батьківщини. Поряд із пам'ятками, які свідчать про мужність і героїзм воїнів російської армії, в Криму збереглися і пам'ятки учасників війни з інших держав. Вони потребують уваги з боку держави і громадських організацій.

Кожне покоління вносить свої корективи у розуміння історичного процесу, робить переоцінку подій, ролей окремих постатей. На зміну протистоянню із західним світом, тривалому періоду заборони й заперечення культурних досягнень інших народів, ХХІ століття ставить перед нами вимогу визнати пріоритети загальнолюдських цінностей та збереження культурного доробку кожного народу. Лише цивілізований підхід до власних пам'яток незалежно від змін у політичних оцінках того чи іншого періоду, збереження в Україні пам'ятних символів інших народів – важливі чинники історичного пізнання. А ще – формування національної самосвідомості, історичної пам'яті й гуманітарної політики держави.

Створені після Кримської війни в 60-80-ті роки ХІХ ст. з дозволу російського уряду французький, англійський та італійський некрополі отримали всесвітнє визнання, були справжніми пам'ятками жертвам війни й мілітаризму. В останні роки проводяться роботи щодо відновлення й реконструкції кладовищ періоду Кримської війни. У 1994 р. за пропозицією урядів Великої Британії, Італії,

Росії, Туреччини і Франції було споруджено перший міжнародний Монумент на знак примирення народів, закладено сквер «Пам'яті полеглих». У 1998 р. пройшла реконструкція Монументу, який отримав назву «Камінь примирення» і став символом миру і взаєморозуміння між народами, застереженням проти війни, мілітаризму й жорстокості. На вершині Канкартового пагорба, де знаходилося англійське кладовище, 27 жовтня 1991 р. було встановлено пам'ятний знак, у 1993 р. відкрито найбільший за межами Великої Британії меморіал, присвячений полеглим англійцям.

З ініціативи урядів Великої Британії та Франції в середині вересня 2004 р. в Криму для вшанування пам'яті своїх предків зібралися представники країн, які брали участь у Кримській війні. Державним коштом України, а також за участі іноземних держав до 150-річчя Кримської війни було відбудовано пам'ятник у с. Віліне Бахчисарайського р-ну, де проходила битва на р. Альмі. Впорядковано британське кладовище у Севастополі біля селища Деркачі, споруджені пам'ятники полеглим туркам в районі Кілен-балки, італійцям – біля підніжжя гори Гасфорт, французам – на п'ятому кілометрі Балаклавського шосе⁶².

У час розбудови Української держави і її прагнення зайняти гідне місце в європейському співтоваристві визначальними є не тільки економічні реформи. Поза увагою державних інституцій не може залишитися й гуманітарна політика. Адже в ній не останнє місце посідає охорона культурної спадщини, збереження національного надбання, відновлення історичної пам'яті про значні події й видатні постаті.

Масштабним проектом із вивчення й збереження пам'яток історії та культури стала підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України». Український «Звід» планувався у контексті підготовки томів інших радянських республік. Відповідно до постанови Президії Академії наук СРСР і Міністерства культури СРСР від 2 жовтня 1967 р. «О подготовке Свода памятников истории и культуры СССР»⁶³ Звід мав стати найбільш повним ілюстрованим довідником енциклопедичного характеру, до якого мали увійти дані про всі нерухомі пам'ятки історії та культури. Ця постанова була реалізована в Білоруській РСР, де протягом 70-80-х років минулого століття

були видані сім томів (по кожній області) білоруською мовою. У Російській Федерації до 2006 р. видано 8 томів (по областях центрального регіону), в яких представлені лише пам'ятки двох видів – архітектури й монументального мистецтва⁶⁴. В інших республіках СРСР робота щодо підготовки Зводу була лише започаткована.

В Україні підготовча робота щодо створення Зводу розпочалася 1972 р. із загальної паспортизації пам'яток. На жаль, не в усіх регіонах вона була проведена на належному рівні. Лише після відповідних рішень директивних органів, ухвалених урядом України у 1982 р., були зроблені перші кроки щодо підготовки «Зводу». Постанова Ради Міністрів Української РСР «О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР», прийнята 3 вересня 1982 р., передбачала реорганізацію редакції «Історії міст і сіл УРСР» Головної редакції Української Радянської енциклопедії у редакцію «Зводу пам'ятників історії та культури». Планувалися заходи щодо виявлення пам'яток, створення фототеки та бібліографічних матеріалів про пам'ятки історії та культури, залучення до створення енциклопедичної праці державних установ та громадських організацій⁶⁵.

Науковцями академічних інститутів, головною редакцією Зводу, місцевою редколегією та авторським колективом здійснено чималу роботу. Значний доробок щодо створення Зводу має АР Крим, створено макет щодо м. Севастополь у 7 книгах (Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения)

К.:Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им. М. П. Бажана, 1991.) На жаль, брак коштів не дозволяє завершити підготовку цього видання.

І все ж робота над Зводом стимулювала процес виявлення й обстеження історико-культурних об'єктів, заклала наукові підвалини для створення Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це дозволило провести інвентаризацію всіх існуючих історико-культурних об'єктів, уточнити загальну кількість пам'яток в окремих областях, АР Крим, містах Севастополі і Києві. У 2004 р. був підготовлений «Список памятников местного и национального значения, расположенных на территории Автономной Республики Крым». У ньому зафіксовано 9137 об'єктів культурної спадщини, у тому числі 2594 – пам'яток історії. Для порівняння: на 01.07.1998 р. на обліку знаходилося 8041 об'єкт, у тому числі 2519 пам'яток історії⁶⁶. Станом на 01.01.2008 р. в Севастополі зафіксовано 2073 пам'ятки історії та культури з урахуванням внутрішньо-комплексних об'єктів⁶⁷.

У 2009 р. був затверджений проект розширеного і доповненого Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного значення, який включає 3251 пам'ятку історії та культури, у тому числі 744 пам'ятки історії(68). Серед них – 13 пам'яток в АР Крим, Братське кладовище захисників Севастополя в 1854-55 рр., пам'ятні місця, оборонні укріплення, Малахів курган, Історичний бульвар, комплекси та обеліски, присвячені подіям Кримської війни.

Джерела та література

1. Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006.- С.4.
2. Гуркович В.Н. Малаховский фантом // Историческое наследие Крыма.- 2005.- № 11.- С.83; Волковинський В.М., Реєнт О.П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.136-137.
3. Севастополь. Энциклопедический словарь. – Севастополь, 2000. – С.271.
4. Берг Н. Севастопольский альбом. – М.: Изд-во К.Солдатенкова и Н.Щепкина, 1858. – С.13.
5. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.375-376.
6. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури

- України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.37.
7. <http://www.navy.ru/history/vic7.htm>
8. Доронина Е., Шавшин В. Легендарный Малахов курган: Путеводитель. – Симферополь, 1980. – С.28.
9. Нахимов П. Документы и материалы. – М., 1954. – С.479.
10. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литограф. штаба Одес. округа, 1902. – С.135.
11. Последние дни обороны Севастополя. Сообщил А. Абрамов // Военный сборник. – 1906. - №3; <http://www.navy.ru/history/vic7.htm/>
12. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.108; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.9.
13. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.115-116.
14. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литограф. штаба Одес. округа 1902. – С.129.
15. Там само. – С.11.
16. Там само. – С.11.
17. Голикова Л.В. Военный инженер Ф.-О. И. Энберг // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.130-131.
18. Там само. – С.131.
19. Денисенко Г. Г. Историчний бульвар, меморіальний комплекс у Севастополі // ЕІУ.-Т.3.-К.: Наукова думка, 2005. – С.574-575.
20. Там само. – С.574.
21. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.377.
22. Голикова Л. В. Военный инженер Ф.-О. И. Энберг // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.131.
23. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.376-377.
24. Там само. – С.38; Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.95.
25. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К., 2008. – С.23; Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.95.
26. Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.111.
27. Грабарь О. Ю. Памятник воинам Волынского пехотного полка // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 2.-К.:Издательство «Украинская Советская энциклопедия» им М. П. Бажана. –1991. – С. 235.
28. Веникеев Е. Архитектура Севастополя. – Симферополь: Таврия, 1983. – С.110.
29. Веникеев Е. Севастопольские маршруты. Путеводитель.- Симферополь: Таврия, 1988. – С.17-18.
30. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.118.
31. Веникеев Е. В., Шавшин В. Г. Владимирский собор, 1-я пол. 19 в. Ленина пл. (архит., ист.) // Свод памятников истории и культуры Украинской ССР. Севастополь. (авторская рукопись для обсуждения). Тетрадь 3.- К.: Изд-во «Украинская Советская энциклопедия» им. М. Бажана, 1991. – С.340 - 343.
32. Шевченко Л. М. І. Пирогов і Україна. – К.: Рідний край, 1996. – С.12.
33. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С.91.
34. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.103, 108.
35. Шевченко Л. М. І. Пирогов і Україна. – К.: Рідний край, 1996. – С.17.
36. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – С.276.
37. Шевченко Л. Вказ. праця. – С.30.
38. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.37-38.
39. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С.19, 31.
40. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С. 172.
41. Гуркович В. Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.44.
42. Борисов В. Н. Крест на кургане // Историческое наследие Крыма. – 2007. - №20. – С.29.
43. Там само. – С.30.
44. Там само. – С.32.
45. Кожушко О. А., Зливкова О. О. Бахчисарайський Свято-Успенський монастир – спільний витвір людини і природи // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип.2. Частина друга. – К.: АртЕк, 2007. – С.111.
46. Борисов В. Н. Генерал-адъютант П. А. Вревский: «Суждено мне пасть солдатом...» // Историческое наследие Крыма. – 2006. - №15. – С.46-47.
47. Желтухина О. А. Часовня на Старом православном кладбище в Бахчисарае // Историческое наследие Крыма.- 2007.- №20. – С.27.
48. Там само. – С.28.
49. Там само. – С.27.
50. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 150.
51. Парский Д. Севастополь и памятники его обороны. – Одесса.: Типо-Литограф. штаба Одес. округа, 1902– С.174.
52. Веникеев Е. Севастопольские маршруты. Путеводитель.- Симферополь: Таврия, 1988. – С.115.
53. Гуркович В. Письмо в «Правду»// Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.30.
54. Там само. – С.31.
55. Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.561-562.
56. Гуркович В. Письмо в «Правду»// Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.31; Севастополь. Энциклопедический справочник. – Симферополь, 2000. – С.226.
57. Там само. – С.27.
58. Танюк Л. Иноземці в Севастополі // Пам'ятки України. Історія та культура. – 1989. – №2. – С.21-22.
59. Гуркович В. Письмо в «Правду» // Историческое наследие Крыма. – 2004. - №6-7. – С.24.
60. Гуркович В. Бурьян над прахом героев. <http://podzemelia.crimea.ua/viewtopic.php?b=5&t=7&view=previous/>
61. Кобылянский Я. П. Записки о Крымской войне 1853-1856 // Река времени.- Кн. 1. – М., 1995.- С.83.
62. Волковинський В. М., Реєнт О. П. Україна у Кримській війні 1853-1856 (до 150-річчя Східної війни). – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 152; Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008.- С.6.
63. Методические рекомендации для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СРСР» по Украинской ССР. – К., 1981. – С.4.
64. <http://sias.ru/institute/departments/35.html>
65. Горбик В. О. Багатотомний «Звід пам'яток історії та культури України» – наукова база складання Державного реєстру нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 97.
66. Манаев А. Проблемы государственного учета объектов культурного наследия в Автономной Республике Крым (1991-2005 гг.) // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Збірник наукових праць з містечкознавства, архітектурознавства і культурології. – Вип. третій. Ч. друга – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – С.100.
67. Пам'ятки історії та культури України. Каталог-довідник. Зошит 3. Каталог-довідник пам'яток історії та культури

України: м. Севастополь. – К.: Інститут історії України НАН України, Українське тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008.- С.3.

68. Поточний архів Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України. Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Галина Денисенко

**Крымская война в культурном наследии Украины:
история и современный дискурс**

Освещаются основные аспекты увековечения событий Крымской войны 1853-56 гг. и обороны Севастополя 1854-55 гг. в разные периоды - в ходе боевых действий и в современных условиях. Анализируются все виды и типы историко-культурных объектов, их охрана в контексте подготовки фундаментального 28-томного издания „Свод памятников истории и культуры Украины” по АР Крым и г. Севастополь, а также Государственного реестра недвижимых памятников Украины.

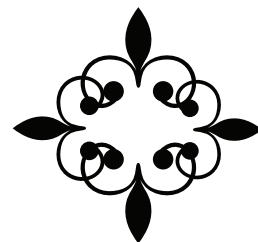
Ключевые слова: памятники, недвижимые памятники, культурное наследие, Крымская (Восточная) война, оборона, Севастополь, „Свод памятников истории и культуры Украины”, Государственный реестр недвижимых памятников Украины.

Galyna Denysenko

**Crimean War in the cultural heritage of the Ukraine:
history and modern discourse**

The main aspects of perpetuating of the Crimean War events (1853-1856) and the defense of Sevastopol in 1854-1855 in different periods are highlighted – during combat operations and today. All kinds and types of the historical and cultural objects and their protection are analyzed according to the preparation of „The Register of the historical and cultural monuments of the Ukraine” fundamental edition in the 28 volumes about the Crimea region and Sevastopol and State register of the immovable monuments of the Ukraine.

Key words: monuments, immovable monuments, cultural heritage, defense, the Crimean (East) war, Sevastopol, the Register of the history and cultural monuments of the Ukraine, the State register of the immovable monuments of the Ukraine.

VI ДО 75-РІЧЧЯ СТАХАНОВСЬКОГО РУХУ